

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС КОМПОЗИТІВ У ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Дослідження композитів має давні традиції. Західноєвропейські лінгвісти на початку ХХ століття досить ґрунтовно розробляли проблему дериватології на матеріалі індоєвропейських мов; російські вчені - переважно російської мови; українські - розглядали композити з погляду їх морфемного складу, словотвірної структури та правопису. Історії виникнення іменників-композитів присвятили свої праці М.Я.Плющ, П.П.Плющ, С.П.Самійленко, І.Й.Тараненко; словотворчу структуру і семантику складних слів у сучасній українській мові вивчала Н.Ф.Клименко; утворення складних слів як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення розглядала К.Г.Городенська. У працях Є.Рудницького, І.І.Ковалика, В.М.Русанівського, Н.С.Родзевич, В.О.Горпинича та інших утворення композитів тлумачиться як наслідок лексикалізації назв понять, виражених словосполученнями, що супроводиться зміною форми (структури) та семантики одиниць, які виступають як компоненти композитів. Питання про складні терміни знайшло відгук у працях М.П.Богуцької, А.А.Бурячка, Л.С.Гончаренка, В.С.Марченка, В.М.Овчаренка.

Термін "композит" в українському мовознавстві для позначення слів, утворених основоскладанням, набув широкого вжитку в кінці 80-х на початку 90-х років нашого століття, хоча відомий і в 60-ті роки [4,5]. Протягом цього періоду зазначалось, що основи композита можуть поєднуватися за допомогою сполучного голосного, який також утворює склад, наприклад: бурякорізка, сінокіс, землеусрій, водолаз, хвилеріз. Поєднання складників у композитах-іменниках може відбутися і без сполучного голосного, наприклад, стопкран, Миргород, трикутник, золототисячник, трьохсотліття. Голосні [а] та [и], що завершують першу основу таких іменників (авіамоделі, екстравагантність, п'ятирічка), хоч і не є за сучасними граматичними нормами сполучними голосними, але виконують сполучну функцію між приголосними у звуковій оболонці композита. При цьому Шевчук О.С. виділяє характерні ознаки основоскладання: поєднання основ, (а не слів); наявність префіксів; основа на приголосний приєднується до другого компонента за допомогою

сполучних голосних (працездатність, прапороносець); основа на голосний приєднується до другого компонента без інтерфікса (кінофільми); цей спосіб творення може супроводжуватись суфіксацією: чорноморець, рідколісся, гуртожиток [11].

Поняття "комползит" в українському мовознавстві сприймається у широкому і вузькому розумінні. У широкому - це "складне слово, утворене з двох або кількох слів, основ чи коренів, об'єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова". У вузькому розумінні (притаманному лише їм) композити / лат. *compositus* - складник, складений з частин / - це складні слова, утворені основоскладанням. Саме з цим значенням вживається термін "комползити" на позначення слів, утворених складанням основ, на сучасному етапі розвитку української мови [8,10].

У "Курсі сучасної української літературної мови" М.В.Жовтобрюха, Б.М.Кулика зафіксовано два способи сполучення основ: сурядний (зубробізон) і підрядний (миловар, життепис) [6].

В.О.Горпинич виділяє три види основоскладання: а) утворення похідних слів на основі сурядного сполучення окремих слів: лісостеп; б) утворення похідних слів на основі словосполучення: сільське господарство - сільськогосподарський; в) утворення похідних на основі слів, що безпосередньо не поєднуються в словосполучення: пароплав, фотоательє, паровоз [3].

Ряд вчених, зокрема, М.Я.Брицин, І.Г.Матвіяс називають спосіб творення складних слів шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів словоскладанням [1]. І.Г.Матвіяс виділяє два типи складних слів, які утворені: а) шляхом зрощення окремих частин словосполучення в одне слово: позаторік, трикутник; б) через зближення елементів словосполучення: хліб-сіль, часто-густо [9].

Великий внесок у вчення про композити зробила мовознавець Н.Ф.Клименко. Дослідниця відзначає, що 10% словникового складу мови становлять складні слова і більшість з них утворена основоскладанням. Вона стверджує: "Спершу виникло словоскладання, далі на його ґрунті сформувалось основоскладання, якому властивий більший ступінь зв'язку між компонентами" [7]. Тому цей спосіб творення складних слів Н.Ф.Клименко називає "центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстаползитів, аббревіатур". Композити в сучасній мові зазнають

декомпозиції, наближаючись до простих афіксальних слів: злодій, злодіяка, злодіячити, злодюга, злодюжка. Від юкстапозитів утворюються композити: медик-хірург → медикохірургічний. Не засвідчено жодної аббревіатури, утвореної від юкстапозитів. Від композита аббревіатури дуже широко творяться: машинно-тракторна станція - МТС. Від аббревіатури шляхом основоскладання утворюються композити: книгокульторг, політвідділець. Не трапляються юкстапозити, безпосередньо мотивовані аббревіатурами. Це явище пояснюється тим, що композити мають тісніший зв'язок компонентів, закріплюючи його спеціальними елементами: о, е, и. Н.Ф.Клименко наголошує, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, "де є тісний зв'язок між його членами" [7].

Автор книги "Як народжується слово" виділяє вісім словосполучень, співвідносних з іменниками-композитами: 1) діє-слівно-іменникове: книголюб, крутивус; 2) прикметниково-іменникове: плосконіс, чорнокорінь; 3) числівниково-іменникове: восьмирічка; 4) займенниково-іменникове: всесвіт; 5) прислівниково-дієслівне: легковіра; 6) дієслівно-дієслівне: жмикрут (єдиний приклад); 7) прикметниково-прикметникове: голодранець (єдиний приклад); 8) іменниково-іменникове: лавровишня, лісостеп. Цей тип утворюється на основі елементарного порівняння або вказівки на поєднання двох різних явищ за схемою: "одно, як інше", "і те, і інше".

Н.Ф.Клименко пояснила морфемну будову композитів, яка зумовлена синтаксичною природою його мотивації. Вона зазначає, що композити мотивуються переважно двочленними словосполученнями, тому основна їх частина з двокореневою структурою [8].

На основі порівняння ступенів афіксального перетворення композитів і простих слів мовознавець прийшла до висновку, що слова, утворені основоскладанням, стримують афіксальне розростання слова. Найбільш можлива кількість ступенів словотворчого афіксального перетворення композитів - чотири: чари діяти → чародій → чародійний → чародійник → чародійниця → чародійницький, в той час як простим словам властиве восьмиступеневе перетворення основи: слід → слідити → дослідити → дослідний → дослідник → дослідниця → дослідницький. Таким чином, на семантичну і словотворчу структуру впливають: а) особливості лексичної сполучуваності слів, актуалізованих

у словосполученнях; б) тип (пряме, переносне, спеціальне; вільне, фразеологічне) лексичних значень, співвідносних із складними словами морфологічно простих слів; в) якісний склад лексичної семантики слів, поєднуваних у словосполучення, наявність у ньому певних семантичних компонентів, здатних оцінювати предмет чи якість дії і завдяки цьому поєднуватися з іншими компонентами значення; г) специфіка синтаксичної сполучуваності кожної частини мови; є) характер номінативного значення компонентів словосполучення, їх предикативність чи ознаковість.

Особливістю композитів є наявність внутрішнього і зовнішнього синтаксису.

Внутрішній - специфічний порядок розташування елементів, їх зв'язок, який ґрунтується на тому, що пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково займає препозицію, тобто ставиться перед тією основою, яку він пояснює: чорні брови - чорнобровий.

Зовнішній - визначається зв'язком у реченні. Коли композит виражений іменником, то в реченні виступає підметом (лісоруб поспішає), може мати означення-прикметник (суворий лісоруб) і виражати суб'єктні відношення у словосполученні (сокира лісоруба).

Розглянуті вище трактування композитів в українському мовознавстві базувалися на тому, що ці складні слова утворені на основі словосполучень. К.Г.Городенська пропонує розглянути процес утворення композитів "як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення" [2]. Вона доводить, що складні іменники української мови є формально-граматичним втіленням семантичної структури одного або двох елементарних речень. Переважна їх більшість корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділяються такі типи: П (дія) + А об. + А діяч; П (дія) + А рез. + А діяч (де об. - об'єкт, рез. - результатив): дроворуб - той, хто рубає дрова; солекоп - той, хто копає сіль; верстатобудівник - той, хто будує верстат; П (дія) + А об. + А знар. (де знар. - знаряддя): сінокосарка - те, за допомогою чого косять сіно; водочерпалка - те, за допомогою чого черпають воду; бурякопідйомник - те, за допомогою чого піднімають буряки; П (дія) + А об. + А лок.; П (дія) + А рез. + А лок. (де лок. - локатив): клеєварня - там, де варять клей; льонозавод - завод, де переробляють льон.

Дефініція композита зустрічається у багатьох кандидатських та

докторських дисертаціях, монографіях, статтях, що присвячені питанням вітчизняного словоскладання. Причому ці визначення у різних авторів будуються на основах різних критеріїв. Стає можливим виділити чотири різновиди визначень: 1. За основу береться морфологічна структура слова: наявність двох чи більше кореневих морфем. 2. На перший план висувається семантична єдність компонентів складання. 3. За основу береться співвіднесеність складного слова зі словосполученням. 4. Утворення складних слів за аналогією.

Отже, словотворча структура складних слів, зокрема, композитів, привертала увагу багатьох лінгвістів України, але наукове обґрунтування терміну було зроблено лише у 90-х роках нашого століття.

1. М.Я.Брицин, М.А.Жовтобрюх, А.М.Майборода. Порівняльна грамати́ка української і російської мов.- К.: 1987.- с.101.
2. К.Г.Городенська. Структура складних іменників у контексті синтаксичного синтезу // Мовознавство.- 1988.- N 3.- С.27-34.
3. В.О.Горпинич. Будова слова і словотвір.- К., 1977.- С.87-89.
4. П.С.Дудик. Українська мова. Ч.1.- К., 1983.- С.198-199.
5. М.Т.Доленко, І.І.Дацюк, А.Г.Кващук. Сучасна українська мова.- К., 1987.- С.122.
6. М.А.Жовтобрюх, Б.М.Кулик. Курс сучасної української літературної мови в 2 ч. Ч.1.- К., 1965.- С.218.
7. Н.Ф.Клименко. Як народжується слово.- К., 1991.- С.67.
8. Н.Ф.Клименко. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.- К., 1984.- С.4.
9. І.Г.Матвіяс. Курс сучасної літературної мови. Морфологія.- К., 1962.- С.11-12.
10. М.Я.Плющ. Сучасна українська літературна мова.- К., 1984.- С.158.
11. О.С.Шевчук. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови. // УЛМШ.- 1982.- N 9.- С.30.